

## Voorwoord

Elke januari kiezen de Nederlandse deelnemers van 's werelds grootste hoogbouw website skyscraperpcity.com de favoriete hoogbouw van het voorgaande jaar. Dat *De Rotterdam* tot Nederlandse winnaar van 2013 werd gekroond is niet opmerkelijk. Dat de marge met de nummer 2, het half zo hoge *Calypso* in Rotterdam, klein was (respectievelijk 35% en 31% van de stemmen) is dat wel, aangezien de ongecompliceerde en gepassioneerde interesse voor de stad en haar grootstedelijke uitingen zich doorgaans vertaalt in de gedachte dat hoger en groter vrijwel altijd beter is. Een kentering wellicht? Hoe dan ook, als winnaar van 2013 treft u *De Rotterdam* aan op de voorzijde van deze nieuwsbrief.

In een statement van onze voorzitter Jaap Modder worden cityscrapers geïntroduceerd in deze nieuwsbrief als een typologie die zich vooral richt op verdichting en stadsleven. Meer dan een stapeling van functies tot grote hoogte gaat het bij deze Nieuwe Hoogbouw om het mengen van stedelijke functies met stedelijk wonen in gebouwen die midden in het stedelijk leven staan. We verwachten dat deze vorm van hoogbouw zich in de komende jaren in toenemende mate zal manifesteren in de Nederlandse steden, en zal als zodanig onze aandacht hebben.

In deze nieuwsbrief treft u naast een overzicht van in 2013 gerealiseerde hoogbouw een verslag van Sander van Eerden van ABT over de studiereis die Stichting Hoogbouw in november vorig jaar naar Frankfurt en Warschau bracht, twee van de weinige Europese steden die zich, met recht, profileren met hun moderne skyline.

Tot onze grote spijt was dit de laatste studiereis die door Paul Gommans is georganiseerd daar hij op 23 december van het vorige jaar is komen te overlijden. Paul was meer dan 20 jaar de organisator van onze studiereizen. Onder zijn gedreven leiding hebben we vele hoogbouwprojecten en hoogbouwsteden in alle continenten van de wereld bezocht waar we met veel genoegen aan terugdenken.

## Over de noodzaak van verticale dichtheid

# De 'Nieuwe Hoogbouw' als essentiële bijdrage aan de vitale stad

**Over de stedelijke renaissance kan inmiddels een paar strekkende meters aan boekenkast worden gevuld. De euforie is groot, straks wonen we vrijwel allemaal in steden, de 21ste eeuw als de eeuw van de stad. Laten we, in afwachting van de golf van publicaties die dit beeld weer een beetje gaan nuanceren, kijken in hoeverre in Nederland sprake is van een stedelijke renaissance, wat nodig is om daar adequaat op in te spelen en wat hoogbouw daarin kan betekenen.**

In ieder geval zien we in ons deel van de wereld niet de cijfers waar vele auteurs over de stad van de 21ste eeuw aan refereren. Geen spectaculaire economische en demografische groei hier, geen plannen voor tientallen nieuwe steden met enorme aantallen hoogbouwcomplexen om die nieuwe trek naar de stad te faciliteren. Terwijl in Zuidoost-Azië een ware hoogbouw revolutie gaande is, lijkt de hoogbouwproductie in ons deel van de wereld in een stevige dip te zijn beland (met Londen als een van de uitzonderingen).

De gelijkmatige groei van de bevolking over het hele land gedurende de laatste halve eeuw heeft plaatsgemaakt voor grotere verschillen tussen gebieden. Er is sprake van een bescheiden maar substantiële groei van de steden en het laat zich aanzien dat deze trend doorzet. De kenniseconomie heeft anders dan in het voorbijaande industriële tijdperk de stad nodig, als biotoop voor innovatie, interactie en transactie. Ook schone hightech maakindustrie kan weer in de stad, zonder de problemen van geluidsoverlast en vervuiling.

De Nederlandse steden lijken er ook wel klaar voor te zijn. Het is opvallend te zien dat ondanks de financiële en economische crisis de Nederlandse steden er beter bij liggen dan ooit te voren. Kijk naar de kwaliteit van de openbare ruimte, het aanbod aan restaurants en het uitgaansleven, de populaire cultuur, en niet in de laatste plaats de fysieke kwaliteit van stadsbuurten en -wijken. Het is allemaal veel beter dan zo'n 30 jaar geleden. De crisis lijkt, hoewel natuurlijk zichtbaar in de werkloosheidscijfers, niet erg te zijn doorgedrongen in het stadsbeeld. Het zal ook niet vanzelf goed gaan vanaf nu. In de neoliberale participatiesamenleving kunnen nieuwe fenomenen als een versterkte segregatie, gebrek aan betaalbare woningen en verdwijnende werkgelegenheid voor de middenklasse gemakkelijk tot nieuwe stedelijke problemen leiden.

Voor de komende jaren bestaat de opgave echter vooral uit het vergroten van het herbergzaam vermogen van de steden. Het concept groeisteden ligt, althans in ons land, ver achter ons en de VINEX-operatie zal niet leiden tot een nieuw programma met dezelfde formule. Het nieuwe woningaanbod moet vooral in steden worden gerealiseerd en daar is meer dan ooit ook de vraag zichtbaar. En hier ligt ook (nog steeds) de opgave voor hoogbouw, in de stad.

De nieuwe woningvraag in steden vraagt om een forse bijdrage van hoogbouw. Het is echter een heel ander type hoogbouw dan we tot dusverre gewend waren. De hoogtijdagen van de



Geen skyscraper maar cityscaper: Calypso in Rotterdam.

kantoorhoogbouw zijn voorbij. Met uitzondering van een handjevol locaties (de Zuidas in Amsterdam, het Beatrixkwartier in Den Haag en het Central District in Rotterdam) waar nog ruimte in de markt is (of wordt gezien), is er weinig tot geen perspectief meer voor hoogbouw kantoren. De financiële- en vastgoedcrisis en vooral de structurele veranderingen in de kenniseconomie en de daarbij behorende werkorganisatie stellen heel andere eisen aan gebouwen en locaties dan de afgelopen decennia werd aangenomen. De leegstand van bestaande kantoorgebouwen is groter dan ooit. De opgave bestaat hier vooral uit transformatie van leegstand naar andere functies.

Ook internationaal is de tijd van de monofunctionele kantoor hoogbouw voorbij. De nieuwe trend bestaat uit gebouwen met op het maaiveld winkels en uitgaanslevens, vervolgens kantoorfuncties en daarboven wonen en/of een hotel. Vaak gaat het daarbij nog steeds om iconische hoogbouw waarbij de hoogte onderdeel lijkt te zijn van een internationale wedstrijd. Deze internationale trend, andere programma's is mogelijk ook relevant voor de eerdergenoemde Nederlandse hoogbouw toplocaties maar het gaat daarbij slechts om een handjevol locaties.

Voor de stedelijke opgave zijn heel andere concepten gewenst. Het gaat vooral om woninghoogbouw. Ook dat is een internationale trend, middelhoge woninghoogbouw op aantrekkelijke stedelijke locaties. De hoogte ervan is niet meer het belangrijkste issue. De belangrijkste kwestie, het criterium bij de keuze voor de Nieuwe Hoogbouw is de plek en de bijdrage die het levert aan de kwaliteit van het stedelijk leven waar het deel van uitmaakt. Hoogbouw levert verticale dichtheid en draagt daarmee bij aan compacte stedelijke milieus. Compact- en dichtheid zijn nodig voor de kwaliteit

eur, uitzicht, balkon en comfort etc. gaat, tot dusverre niet altijd gehaald. Hoogbouw wordt niet duurder met een uitgekende plattegrond, een balkon met uitzicht en veel zonuren en een aantrekkelijke opgang. Ook in hoogbouw is energieneutraliteit op niet te lange termijn een must. Ervaring met dit type innovaties is vooral elders te vinden en zal hier naartoe moeten worden gehaald. Architectuur en techniek in de Nieuwe Hoogbouw vragen om gerichte ontwikkeling van praktijkkennis. Het geldt ook voor de constructietechniek en de logistiek van hoogbouw. Beter dempingstechnieken maken constructies goedkoper en een beter doordachte logistiek kan kostenbesparingen opleveren in de liftconfiguratie. Met een verhoogde inzet op deze terreinen kan hoogbouw een veel aantrekkelijker optie worden voor de stedelijke markt, niet alleen kwalitatief maar als concurrerende optie.

De Nieuwe Hoogbouw past ook goed bij de trend van eigen-dorm naar gezamenlijk gebruik (sharing) van voorzieningen. Dakterrassen, fitness- en logeeruimten, wasgelegenheid zijn goedkoper collectief te organiseren en het sluit ook aan bij de vraag van de moderne stedeling. Dat geldt ook voor service aan bewoners. Veiligheid en allerlei vormen van dienstverlening (wasserij, bezorging van postpakketten etc.) spelen in op de actuele vraag van hoogbouwbezoekers en kunnen in hoogbouw ook gemakkelijker georganiseerd worden dan elders.

Woninghoogbouw kan vooral inspelen op de vraag van eenpersoonshuishoudens (inmiddels meer dan 50% van de bevolking in een stad als Amsterdam) die een gemiddelde huur- of koopprijs kunnen betalen, met een niet al te grote plattegrond genoeg willen nemen maar wel op een goede plek in de stad willen wonen, met een idem bereikbaarheidsprofiel. De vraag naar type woningen zal in de komende jaren fors toenemen. Dat betekent geen dure iconische over de top hoogbouw, maar zogenaamde cityscrapers ingebed in een aantrekkelijk stedelijke milieu. Dat kan een gebied zijn dat al aantrekkelijk is of een gebied dat zo wordt gepercepieerd. Hoogtes kunnen variëren van 50 tot 100 meter of meer. Hoger zal in de Nederlandse stedelijke context een uitzondering zijn (en blijven), wij leven op een andere schaal dan elders op de wereld, en de kosten nemen boven 100 meter ook exponentieel toe. Voor hogere inkomens is er wellicht een markt in woninghoogbouw boven de 100 meter, maar deze is niet groot.

De Nieuwe Hoogbouw vraagt om veel meer aandacht voor de plattegrond. In de tot dusverre gerealiseerde woninghoogbouw zijn de kwaliteitsniveaus, als het om het interi-

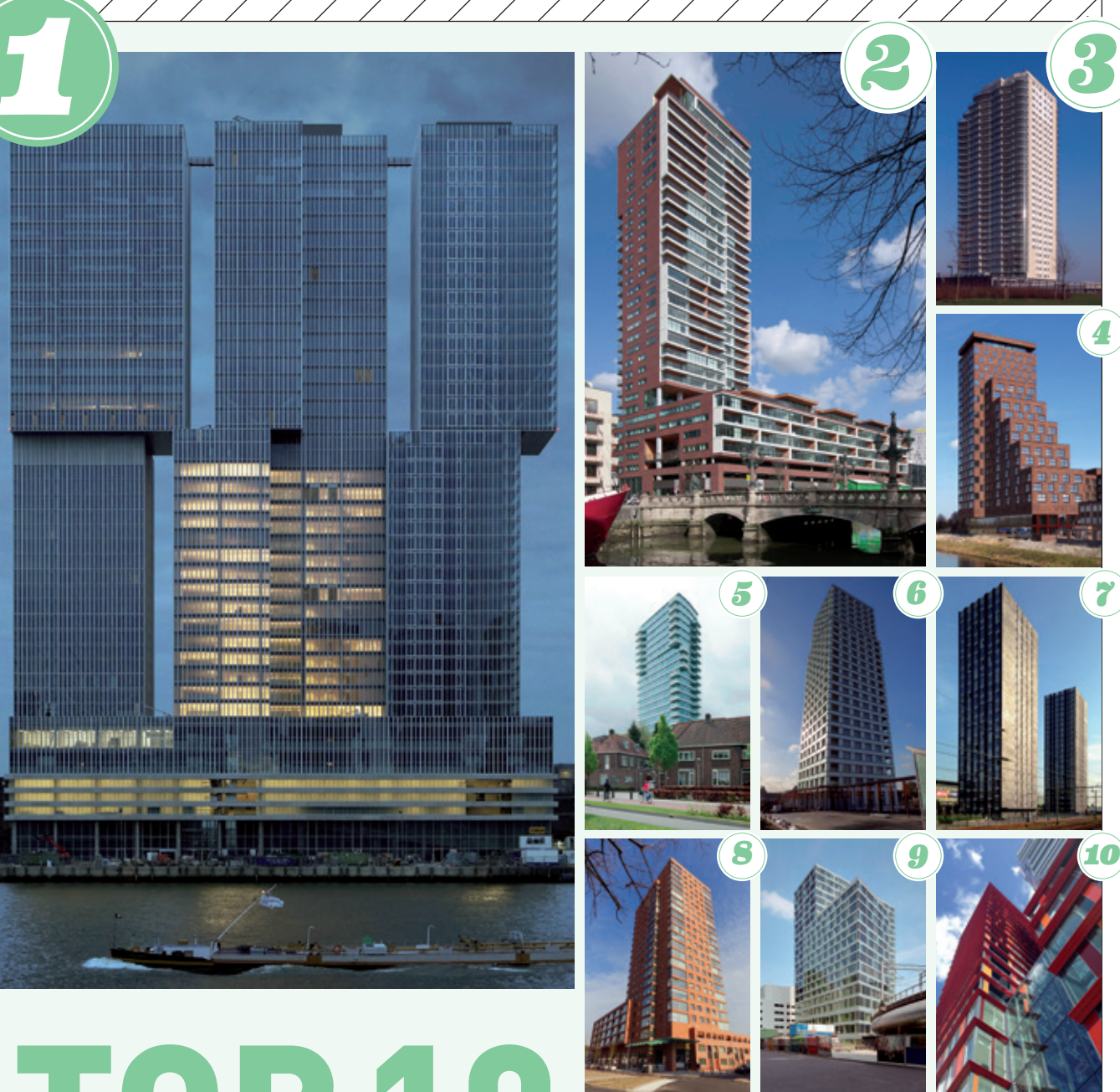
eur, uitzicht, balkon en comfort etc. gaat, tot dusverre niet altijd gehaald. Hoogbouw wordt niet duurder met een uitgekende plattegrond, een balkon met uitzicht en veel zonuren en een aantrekkelijke opgang. Ook in hoogbouw is energieneutraliteit op niet te lange termijn een must. Ervaring met dit type innovaties is vooral elders te vinden en zal hier naartoe moeten worden gehaald. Architectuur en techniek in de Nieuwe Hoogbouw vragen om gerichte ontwikkeling van praktijkkennis. Het geldt ook voor de constructietechniek en de logistiek van hoogbouw. Beter dempingstechnieken maken constructies goedkoper en een beter doordachte logistiek kan kostenbesparingen opleveren in de liftconfiguratie. Met een verhoogde inzet op deze terreinen kan hoogbouw een veel aantrekkelijker optie worden voor de stedelijke markt, niet alleen kwalitatief maar als concurrerende optie.

Hoogbouw heeft in Nederland geen onverdeeld positief imago. Daar zijn veel verklaringen voor: galerijflats, saai kantoorhoogbouw die nu massaal leeg staat etc. Twijfel is er ook over de vraag of dit wel past in onze typische Nederlandse laagbouwsteden. Dit imago en deze reputatie vraagt om een publiek debat, in het algemeen en in steden. De econoom Ed Glaeser gaat in zijn boek *Triumph of the City* deze discussie ook aan in reactie op Jane Jacobs' boek *The Death and Life of Great American Cities*. Waar Jacobs zich keert tegen hoogbouw in de stad laat Glaeser nu juist zien dat de levendigheid van de buurten die Jacobs beschouwt als sociaal en cultureel succesvol nu juist wordt bewerkstelligd door de hoge dichtheden van die gebieden en die is alleen maar mogelijk met hoogbouw.

De Nieuwe Hoogbouw kan een belangrijke bijdrage leveren aan de stad en de stedelijkheid van de 21ste eeuw. Het vraagt om een nieuwe agenda en het verlaten van ooit ingeslagen paden. Het vraagt om andere (vormgevings)concepten waarvoor de kennis op sommige velden moet worden ontwikkeld en georganiseerd. Innovaties op het gebied van constructie en techniek vragen eveneens om actie vanuit de vak gemeenschap rond hoogbouw. Het vraagt niet in de laatste plaats ook om een publiek debat over de bijdrage van de Nieuwe Hoogbouw aan de levendige stad.

Voor de Stichting Hoogbouw en haar netwerk van professionals ligt, met deze gewijzigde omstandigheden, een nieuw perspectief op tafel dat vraagt om een programmatische invulling op een breed terrein.

Jaap Modder voorzitter Stichting Hoogbouw



# TOP 10 GEREALISEERD IN 2013

Het onderstaande is een overzicht van de tien hoogte gebouwen die in 2013 zijn opgeleverd in Nederland. Qua hoogte, omvang en gebruik is *De Rotterdam* letterlijk het buitenbeetje op deze lijst, die verder geheel bestaat uit woontorens. *De Rotterdam* werd door de bezoekers van skyscraperpcity.com verkozen tot favoriete nieuwe hoge gebouw, op de voet gevolgd door *Calypso*. De derde plek voor *100Hoog* maakt het een compleet Rotterdams podium.

NAAM (PLAATS)	HOOGTE	ARCHITECT
1. De Rotterdam (Rotterdam)	149 meter	OMA
2. 100Hoog (Rotterdam)	106 meter	Klunder Architecten
3. Terras aan de Maas (Spijkenisse)	91 meter	Dam & Partners Architecten
4. Couperustoren (Den Haag)	75 meter	Cie.
5. E'tower (Eindhoven)	75 meter	Wiel Arets Architects
6. Jheronimus (Den Bosch)	75 meter	Baumschlager Eberle
7. DUWO Torens (Den Haag)	73 meter	Architectenbureau K2
8. Landbouwtoren (Rotterdam)	73 meter	Kokon Architectuur & Stedenbouw
9. AvB Tower (Den Haag)	72 meter	Wiel Arets Architects
10. De Calypso (Rotterdam)	71 meter	Alsop Architects

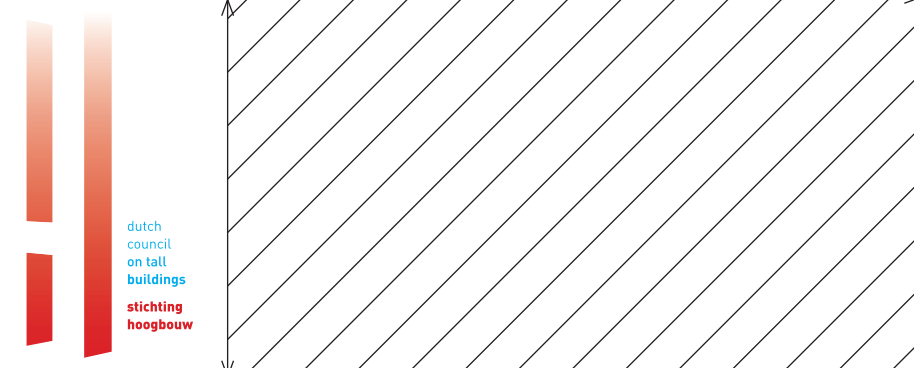
Foto credits  
1. Raban Haaijk (via flickr.com) | 2. Klunder Architecten | 3. Michiel van Dijk (via skyscraperpcity.com) | 4. Michiel van Dijk (via skyscraperpcity.com) | 5. Jan Bitter Fotografie (via Wiel Arets Architects) | 6. Momo1435 (via skyscraperpcity.com) | 7. Architectenbureau K2 | 8. Ramsey Jansen (Kokon architectuur & stedenbouw) | 9. Jan Bitter Fotografie (via Wiel Arets Architects) | 10. Jan Klarks.

## COLOFON

**Uitgave** Stichting Hoogbouw  
Kruisplein 44B  
3012 CC, Rotterdam  
06 8360 3172 / info@hoogbouw.nl  
www.stichtinghoogbouw.nl  
directeur: Jan Klarks

**Beeldvoorzijde** pho2graphy.nl, Rotterdam

**Vormgeving** Studio BrandendZant, R'dam



**Bijzondere Donateurs Stichting Hoogbouw**

van aken architecten  
AM Noord Holland  
Bartels Engineering  
Basix Nederland  
Brink Groep  
Cofely Zuid  
Croon Elektrotechniek  
Dura Vermeer / Divisie Bouw en Vastgoed  
Aannemings Maatschappij J.P. van Eesteren  
Fortress Participations  
Heijmans Utiliteit  
Hunter Douglas Europe  
Hurks prefabbeton  
Imtech  
Inbo  
Kane BV Lifen en Rottrappen  
MWSA Architects  
Oskomera Group  
OVG Real Estate  
Provast  
Rottecate  
Royal HaskoningDHV  
Schilderbouw  
Syntrus Achmea Vastgoed  
ThyssenKrupp Lifen  
VolkerWessels Bouw & Vastgoedontwikkeling West  
Wolter & Dros

**Mededelingen**

**SAMENSTELLING BESTUUR**  
Rene Buck (Buck Consultants International) en Jaco Meuwissen (3W New Development) hebben er twee termijnen op zitten, en zijn derhalve per 1 januari 2014 uitgetreden als bestuurslid van Stichting Hoogbouw.

Per 1 januari 2014 is Joop Paul toegetreden tot het bestuur. Joop is directeur van de Amsterdamse vestiging van het internationale ingenieursbureau Arup, en tevens *Professor of Structural Design* aan de faculteit Bouwkunde van de TU Delft. In die hoedanigheid organiseert hij de jaarlijkse Workshop High-Rise.

We willen Rene en Jaco van harte bedanken voor hun inzet en bijdrage aan de Stichting Hoogbouw, en willen Joop op deze plaats van harte welkom heten. We zijn er overtuigd dat zijn kennis en enthousiasme van grote waarde zal zijn.

Joop Paul



## Activiteiten Agenda Stichting Hoogbouw

Het onderstaande is een overzicht van de geplande activiteiten van de Stichting Hoogbouw. Data en onderwerpen zijn voorlopig. Voor een actueel overzicht kunt u terecht op [www.stichtinghoogbouw.nl](http://www.stichtinghoogbouw.nl). Donateurs zullen een uitnodiging ontvangen voor deze activiteiten zodra alle details bekend zijn.

- 9 april: discussie Nieuwe Hoogbouw in Calypso, Rotterdam
- juni: studietrip Londen
- 1 juli: Dag van de Hoogbouw
- oktober: studiereis New York

# HOOGBOUWREIS FRANKFURT & WARSCHAU

**Van 6 tot en met 9 november 2013 bracht Stichting Hoogbouw een bezoek aan Frankfurt en Warschau. Sander van Eerden, Senior Adviseur Constructies bij ABT, was van de partij en zette voor deze nieuwsbrief zijn indrukken op papier.**

Om 7.30 uur melden we ons in de vertrekhal van Schiphol voor een compacte maar zeer interessante hoogbouwreis naar twee Europese hoogbouwsteden: Frankfurt en Warschau. De ontmoeting met de reisgenoten vindt plaats vlak voor het instappen. Een leuke groep mensen met verschillende zakelijke achtergronden, maar allemaal met een brede interesse voor hoogbouw. Van doorgewinterde hoogbouwreizigers tot nieuwelingen die net aanhaken. Ik mag me tot de laatste rekenen.

Niet voor het middaguur komen we aan in Frankfurt. Na een goede lunch worden we bijpraat over de vastgoedmarkt in Duitsland en specifiek die van Frankfurt. De heer Victor van Bergen van FGH vertelt ons hoe het komt dat Duitsland nauwelijks last heeft van recessie. Het blijkt dat met name het vertragende effect op de Duitse economie van de samenvoeging van Oost- en West-Duitsland in de jaren negentig hen in de afgelopen jaren voordelen heeft geboden. Een opvallende kijk moet ik zeggen.

Kort daarna volgt het eerste werkbezoek. *Tower 185*, een recent opgeleverde 185 meter hoge kantoorstoren in het

centrum van Frankfurt, is omsloten door laagbouw van zes verdiepingen waardoor de entree aan een rustige binnenplaats is gelegen. Het gebouw is commercieel van opzet en ziet er gelikt uit. Opvallend is de lege verdieping helemaal bovenin. Veel hoogte en een prachtig uitzicht maakt dat hier wel een functie te bedenken valt. Het schijnt echter dat de directie van een grote huurder een etage lager zit, en dat om die reden een hogere laag niet mag worden gebruikt. Curieus...

Na een snelle check-in bij het hotel kondigt het diner zich aan. Hier was voldoende tijd om bij te praten en verder met elkaar kennis te maken. Hoogbouw bezoeken is leuk, maar met elkaar er over van gedachten wisselen en er over discussiëren is natuurlijk minstens zo belangrijk.

Het programma van volgende dag kondigt zich vroeg aan. Om 8.00 uur is iedereen beneden en wordt het ontbijt genuttigd. Er wacht een interessante dag die begint met een bezoek aan de nieuwbouw van de Europese Centralbank (ECB). Het ontwerp van de hand van architectenbureau CoopHimmelblau wordt gerealiseerd op een terrein gelegen buiten het centrum van Frankfurt. Het complex bestaat uit een gerevitaliseerd bestaand langgerekt gebouw en een naastgelegen nieuwe toren. De gebouwen zijn gekoppeld door een dwars geplaatst blok dat het bestaande gebouw doorsnijdt.

Vanwege de veiligheidsregels die op het bouwterrein gelden mogen we de gebouwen helaas alleen van buiten bekijken.



Bezoek op de bouwplaats van de ECB

Jammer genoeg laat de blauwe hemel ons vandaag daarbij in de steek. Henk Past informeert naar de totale bouwsom voor het complex. Dit blijkt 1,2 miljard te zijn. We zijn even stil, en je ziet een paar mensen rekenen. Ik geef toe dat ik voor de constructieve en geotechnische advisering met één procent daarvan best tevreden zou zijn!

De verdraaide overhellende gevel van de toren en het koppelplokk trek de aandacht. Het laat zien dat het gebouw lastig in elkaar steekt. Aanmer Strabag heeft er zijn handen vol aan. De twee torendelen zijn gekoppeld via atria en glazen gevels. Het roept de vraag op hoe dit is opgelost met het oog op de vervorming die het gebouw moet kunnen ondergaan. Later maar eens opzoeken.

In de tweede helft van de ochtend brengen we een bezoek aan de *Open Turm*, een 170 meter hoge toren in het centrum van Frankfurt en opgeleverd in 2010. Het is een strak vormgegeven toren met een repeterende plattegrond. De entreehal is groots en hoog zoals we dat eerder hebben gezien.

De lunch nuttigen we op 187 meter hoogte in het restaurant bouven in de *Main Tower*. Deze toren staat vlakbij het hoofd-kantoor van de Commerzbank van architect Norman Foster, zijnde het hoogste, en misschien wel bekendste gebouw van Frankfurt. Het uitzicht van het dak van de *Main Tower* op 200 meter hoogte is schitterend, zeker omdat het weer nu wel meezit. Na dit prachtige uitzicht vertrekken we naar de Luchthaven voor de vlucht naar Warschau.

In Warschau wacht ons de volgende dag weer een druk programma. Onder aanvoering van onze enthousiaste en deskundige Poolse gids Jan wordt de stad zowel per bus als te voet verkend. Jan weet bijzonder veel van de stad. Of het nu de geschiedenis is of de herontwikkeling van de wijken, hij weet overal wel iets over te vertellen. Opvallend zijn de nog steeds aanwezige oude Stalinistische wijken en pleinen. Vanuit deze wijken belandt je opeens in stadsdelen waar moderne winkelen en kantoren zijn gerealiseerd.

Een voorbeeld van zo'n moderna gebouw is *Zlota 44*, een 192 meter hoge, en 52 verdiepingen tellende woontoren ontworpen door Daniel Libeskind. Van alle luxe voorzien is het gebouw ontwikkeld als een soort stad in een stad. Vanuit functioneel oogpunt vergetijk ik de toren derhalve met Montevideo in Rotterdam. De vorm van het gebouw doet denken aan een zeilschip. Hierdoor ontstaan er in het gebouw verrassende constructieve hoeken. De toren herbergt schitterende ruime appartementen gebouwd voor het topsegment van Warschau. Een flink aantal daarvan is echter nog beschikbaar. De Polen moeten nog duidelijk wennen aan deze stevige jeren.

Na een bezoek aan de 208 meter hoge *Warschau Trade Tower*, een toren die voor de meeste van ons iets minder opzienbarend is en zelfs enigszins gedateerd, hebben we het *Zlote Tarasy* bezocht. Dit complex, bestaande uit winkels, kantoren en een entertainment-deel, telt maar liefst 200.000 m<sup>2</sup> vloeroppervlak. De terrasvormige opzet met het golvende glazen dak erboven maakt het complex

zeer transparant en overzichtelijk. *Zlote Tarasy* betekent 'gouden terrassen' en is sinds de opening in 2007 een trendy ontmoetingsplaats voor jongeren in Warschau. ING Real Estate is betrokken geweest bij de ontwikkeling.

Het laatste bezoek van de reis brachten we aan de Nederlandse ambassade in Warschau. Dit ontwerp van Erick van Egeraat Associated Architects is geopend in 2004. De ambassade en ambassadeurswoning zijn gelegen op hetzelfde terrein. Voor beide gebouwen valt de toepassing van hout, glas en schoon beton op. Aan het plafond in de hal hangt een groot kunstwerk waarbij vele verschillende gezichten je aankijken. Het geeft de ruimte zondermeer een sfeervolle uitstraling.

De afsluiting van het bezoek aan Warschau vond plaats in een traditioneel Pools restaurant genaamd *Ale Gloria*. Onder het genot van enkele verrassende gerechten werd er gezellig nagepraat. Uiteraard hoorde daar een dankwoord bij aan onze gids Jan en onze uitstekende tourmanager Fernke Schellinga. Henk Bol en reisgenoot van het eerste uur Edo Loenen, toonden daar hun speechkwaliteiten.

Na het Poolse uitgaansleven aan een nader onderzoek te hebben onderworpen werd in de ochtend van de laatste dag een stadswandeling gemaakt door het oude centrum van Warschau. Daarna volgde de terugvlucht naar Amsterdam. Een team van dertig collega's uit de hoogbouwpraktijk sloten hiermee een eneroverende, leerzame en gezellige trip naar Frankfurt en Warschau af. Dit is zeker voor herhaling vatbaar!



